

УДК 340.15.(100)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.11>

ВИБОРИ ЯК ВЛАДНИЙ ІНСТРУМЕНТ У КОНЦЕПЦІЇ А. ТОЙНБІ. ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА: ЄВРОПА ТА УКРАЇНА

Бережна К.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри європейського та міжнародного права,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Беспаленков Р.О.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри європейського та міжнародного права,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Слісаренко О.М.,
*доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри європейського та міжнародного права,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Бережна К.В., Беспаленков Р.О., Слісаренко О.М. Вибори як владний інструмент у концепції А. Тойнбі. Історична ретроспектива: Європа та Україна.

Статтю присвячено аналізу з історико-правових позицій мало дослідженим елементам у державно-політичній концепції всесвітньовідомого британського вченого ХХ століття Арнольда Тойнбі.

Здійснюючи аналіз цивілізаційного розвитку окремих регіонів, насамперед, західноєвропейського, А. Тойнбі дійшов до висновку, що найбільш вдалою моделлю суспільно-політичного та економічного розвитку Європи стала модель англійської державності Нового Часу. Вивчаючи етапи державної та соціальної еволюції англійського, а згодом британського суспільства А. Тойнбі підкреслив, що лідерські позиції Великобританії наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ століть (період «індустріалізму») визначилася сукупністю вдалих рішень попереднього періоду, який він визначив як «парламентське врядування» (ХVІІ – перша половина ХVІІІ ст.).

На його думку найбільш ефективним рішенням стало застосування представницької демократії, що утворилася в Англії ще у ранньосередньовічному періоді на основі традиційних інституцій додержавного часу, властивих і іншим європейським народам, але змогла додати державно-правові досягнення італійських міст-держав епохи Відродження і з цього сплаву перейшла до реальної національної держави на противагу феодальній.

Поступово механізм англійського легального представництва удосконалювався і на початку ХХ століття досяг максимальної ефективності. Це дозволило Великій Британії вийти на провідні економічні та політичні позиції в європейському та світовому суспільстві протягом ста років – від Наполеонівських воєн до початку Першої світової війни.

Державно-політична ситуація у світі змінилася після Другої Світової війни – розпочався процес розпаду імперських держав і переважання держав локальних, тобто національних. Утім Тойнбі висловив сумнів, що інституції парламентського представництва зможуть бути ефективною відповіддю на трансформації сучасного державно-суспільного життя. Автори запропонованого матеріалу дійшли до висновку, що українська державність історично належить до європейської державної моделі, але через втрату суверенітету і поглинення російською імперією лише після 1991 р. отримала можливість реалізувати засади європейської демократії.

Ключові слова: парламентське врядування, вибори, «індустріалізм», «виклик-відповідь», національна держава, імперія.

Berezhna K.V., Bepalencov R.O., Slisarenko O.M. Elections as a government instrument in the concept of A. Toynby. Historical retrospective: Europe and Ukraine.

The article is devoted to a historical and legal perspective of the analysis of scantily explored elements in the state-political concept of the famous British scientist of the 20th century, Arnold Toynbee.

Analyzing the civilizational development of specific regions, first of all the one of Western Europe, A. Toynbee concluded that the most successful model of socio-political and economic development of Europe was the model of English statehood of the Modern Period. Studying the stages of state and social evolution of English, and later British society, A. Toynbee emphasized that the leading positions of Great Britain in the late 18th – early 20th centuries (the period of «industrialism») were determined by the set of successful decisions from the previous period, which he defined as «parliamentary governance» (17th – first half of the 18th century). In his opinion, the most effective solution was the application of representative democracy, which was formed in England in the early medieval period on the basis of traditional institutions of the pre-state era, also inherent of other European nations, but was able to add the state and legal achievements of the Italian city-states of the Renaissance and from this combination transformed to a real national state to counterbalance of a feudal one.

Gradually, the mechanism of English legal representation was improved and reached its maximum efficiency at the beginning of the 20th century. This allowed Great Britain to win leading economic and political positions in European and world society for a hundred-year period from the Napoleonic Wars to the beginning of the First World War.

The state and political situation in the world changed after the Second World War – there began the process of the imperial states collapse and the predominance of local, hence national, states. Toynbee expressed doubt that the institutions of parliamentary representation could be an effective response to the transformations of a modern state and social life. The authors of the proposed material concluded that Ukrainian statehood historically belongs to the European state model, but due to the loss of sovereignty and absorption by the Russian empire, got the opportunity to implement the principles of European democracy only after 1991.

Key words: parliamentary governance, elections, «industrialism», «challenge-response», national state, empire.

Постановка проблеми. Арнольд Джозеф Тойнбі протягом 1930-х років створив оригінальну культурно-історичну концепцію, покликану подати універсальну схему розвитку людських спільнот. Хоча за освітою і основними працями його великий внесок стосується вивчення історії античного світу та раннього Середньовіччя, улавився він своєю багатотомною підсумковою працею «Дослідження історії».

Коротко нагадаємо, що концепція А. Тойнбі базується на розумінні творчої природи і можливої альтернативи у державно-історичного процесі. У її основі лежить пара «виклик – відповідь». Розвиток цивілізації здійснюється як серія відповідей, що даються творчим людським духом на ті виклики, що висувають йому обставини природи, розвиток суспільства та внутрішній світ самої людини. При цьому завжди можливі різні варіанти розвитку, тому що можливі різні відповіді на один і той самий виклик. Але система «виклик-відповідь» діє не лінійно, а циклічно, тому виклики можуть повторюватися (як от природні або рукотворні катаклізми), а регіональна цивілізація (їх А. Тойнбі виділяє 16) може задіяти інакший варіант відповіді.

Зрозуміло, глобальність задуму А. Тойнбі викликала тривалу полеміку як серед його сучасників-істориків так і пізніших дослідників. Найбільш принциповим запереченням цивілізаційної концепції стали сумніви у покладенні в основу виділення цивілізацій зі застосуванням релігійного критерію [1, с. 143]. Вказувалося, що саме внаслідок цього А. Тойнбі так і не визначився з остаточною кількістю цивілізацій, поступово збільшивши їх у наступних редакціях свого дослідження до 21. Достатньо зазначити, що Тойнбі розрізняв західноєвропейську цивілізацію, сформовану на католицькій конфесії християнства, та східноєвропейську, що зростала на ґрунті православної конфесії християнства.

Однак, чи є ці ментальні відмінності принциповими, адже елементи східноєвропейської (візантійської) цивілізації – Еллада, Болгарія, Румунія – цілком успішно реалізують себе в умовах Європейського Союзу ось уже два десятиліття?

В той же час, принципові відмінності між католиками та протестантами ніби єдиної західноєвропейської цивілізації аж ніяк не менші, ніж між католиками та православними.

Водночас слід вказати, що концепція А. Тойнбі привернула найбільшу увагу дослідників філософії історії, класичної історії, соціології, методологів, але практично не привертала уваги істориків права, хоча у главі «Світові держави» присутній цілий розділ під назвою «Право».

Мета дослідження: проаналізувати основні історико-правові елементи концепції А. Тойнбі щодо виборів, виявити роль та місце державно-правових інституцій у формуванні західноєвропейської регіональної цивілізації та оцінити можливість та ефективність їх застосування в розбудові української державності з точки зору традицій історичної взаємодії у європейській моделі утворення суспільства та держави.

Стан опрацювання проблематики Спеціально-правових досліджень концепції А.Дж. Тойнбі автори не виявили, але є ряд праць, де було розглянуто відносно близькі аспекти. Цікавий історико-філософський аналіз тойніанської концепції здійснили дослідниці Т. Данілова та В. Юдіна, однак вони жодним чином не торкнулися ролі права у цивілізаційній моделі А. Тойнбі [2]. На загальні суспільноутворюючі моменти та цикли розвитку суспільств звернула певну увагу і Т. Яшук у своєму огляді теорій та вчень про історію держав та суспільств, утім, вона теж не ставила за мету вивчення історико-правових аспектів у концепції А. Тойнбі [3].

Узагальнюючи стан вивчення концептуальних положень видатного британського мислителя, відмітимо, що якраз на батьківщині він отримав найбільш обґрунтований та різнобічний аналіз своєї теорії.

Серед найбільш послідовних критиків концепції А. Тойнбі його співвітчизники Р. Коллінгвуд та Крішан Кумар. Якщо перший з них вказує на помилковість методологічного підходу А. Тойнбі, вбачаючи витоки його теорії у історичному позитивізмі [1, с. 229], то молодший сучасник А. Тойнбі К. Кумар висловлює сумнів у можливості застосування його концепції до пояснення процесів у сучасному багатоваріантному світі [4, с. 839]. Утім слід зазначити, що й у зарубіжній історіографії правові моменти концепції А. Тойнбі не отримали належної уваги.

Автори запропонованого матеріалу, утім, звертають увагу на один з пророчих висновків, зроблений А. Тойнбі: «Неминуча небезпека попереду – це ризикований перехід від поділу світу на американську та російську сферу до світу, об'єднаного під контролем одного політичного утворення, яке в добу атомної зброї рано чи пізно, так або інакше має скасувати теперішній поділ влади» [5, с. 299]. У 1991 р. зникла радянська сфера, в теперішній час зазнає краху спроба російської реставрації цієї сфери впливу, але й американська сфера світу переживає глибоку кризу, починаючи від 2022 р. Як точно передбачив британський вчений ситуацію через 70 років після публікації своєї визначної праці!

Виклад основного матеріалу. Оскільки працю А. Тойнбі присвячено дослідженню не ізольованої історичної чи соціально-історичної проблеми, а створенню універсальної багаторівневої картини розвитку людських спільнот, цілком приєднуємося до оцінок видатного українсько-американського вченого О. Прицака його твору як монументального [5, с. 373].

Опрацьовуючи етапи розвитку суспільств, А. Тойнбі виділяє два вирішальних аспекти: зовнішній (стосунки між суспільствами) та внутрішній (стосунки в середині суспільства). Не заглиблюючись у глобальні аспекти розвитку та взаємодії суспільств, уже достатньо детально опрацьовані іншими дослідниками з історико-філософських позицій, зосередимося на проблемі світового лідерства західноєвропейського суспільства.

Утім, на нашу думку, наріжним каменем створення сучасного західноєвропейського державотворення для А. Тойнбі стало два вирішальних інструменти: створення парламентського врядування та «індустріалізму». «Демократія», у розумінні системи парламентського врядування, де виконавець несе відповідальність перед парламентом, що його обрав народ та система машинного виробництва на великих фабриках («індустріалізм») стали найголовнішими державно-суспільними інституціями модерної доби [6, с. 241].

У чому, на думку А. Тойнбі, полягає успішність західноєвропейської цивілізації? Оскільки «відповідь на виклик» генерує «творча меншість», а не пасивна більшість того чи іншого суспільства, то цивілізаційний поступ залежить від здатності «творчої меншості» адекватно і вчасно формулювати методи та способи «відгуку» на виклик, а також очолити боротьбу з «викликом». Саме здатність до «життєвого пориву» творчої меншості визначає здатність суспільства (цивілізації) до розвитку. Однак перед творчою меншістю завжди існує небезпека перетворитися на «правлячу меншість» і наступним кроком стане перетворення її у олігархат. Це тягне за собою надлом суспільства і його подальші множинні розломи. Як же запобігти цьому, як продовжити «творчий порив» меншості?

А. Тойнбі визнає за людьми (а значить, і за суспільствами) свободу вибору, то він допускає багатоваріантність способів у різних суспільствах (цивілізаціях), а також в одному суспільстві, але на різних історичних циклах. Для західноєвропейської цивілізації таким способом стало представницьке врядування через систему виборчих прав. З часом ця система все більше розширюється, демократизується через залучення все нових і нових суспільних груп: зниження матеріальних та фізіологічних цензів для чоловіків, надання виборчих прав жінкам, расових та національних меншостей.

Сам А. Тойнбі вбачає тяглість західноєвропейської цивілізації від уже зниклої еллінської (античної) цивілізації, яка власне й винайшла інституцію делегованої (обраної) влади. Особливо ефективно вона діяла у Давньоримській республіці, де вона спиралась на розгалужену законодавчу базу та стабільну відпрацьовану структуру ординарних та екстраординарних магістратур. Це дозволило Давньоримській республіці успішно проіснувати понад 400 років та перетворитися на універсальну світову державу.

Потенціал римського республіканського державного механізму уповільнив на 60 років процес занепаду (надлому та розлому) республіканського ладу, а також зберіг республіканську оболонку після встановлення спадково-монархічного режиму принципату.

А. Тойнбі підкреслює, що ці традиції не зникли цілком ні в часи доміну, ні в часи міжцарів'я, коли еллінське суспільство уже померло, а сучасне західне ще не народилося [6, с. 25].

В «епоху героїчного варварства» (дефініція А. Тойнбі) цю традицію відродили італійські міста-держави, які, завдяки політичній демократії та ліберальному законодавству, починаючи з XIII століття утворили дуже ефективну економічну систему [6, с. 238].

Саме на цьому ґрунті за два століття по тому стався спалах Ренесансу. Проте якщо розміри міста-поліса дозволяли здійснення безпосередньої демократії із залученням до державних справ усього чи більшості вільного населення, то формування більш громіздких феодальних монархій, на зразок держави Меровінгів чи князівств Німеччини, виключали можливість такого способу управління насамперед через великі регіональні відстані та примітивність шляхів сполучення.

Саме тут А. Тойнбі вказує на специфічне становище англійського королівства: суттєво менші розміри країни та наявність лише одного великого міста – Лондона [6, с. 240].

Це створило унікальну ситуацію порівняно з іншими європейськими монархіями: у Англії після «героїчної епохи варварства» був досить тривалий період зовнішньої безпеки та стабільності для винайдення та реалізації механізму легального представництва. З одного боку він поєднував у собі залишки народовладдя періоду «військової демократії», т. зв. «березневі/квітневі поля» - збори вільного повноправного населення, а з іншого – традиції виборності магістратів античного часу, запозичені з часу римського владарювання у Британії і підживлені прикладом північно-італійських міст-республік Венеції, Генуї, Флоренції, Пізи. З італійським досвідом англійці впритул познайомилися під час грандіозного III Хрестового походу, де Англія відігравала провідну роль.

Певну роль відіграло й географічне становище Англії, яке в значній мірі убезпечувало її від чужоземних вторгнень і дало часову паузу для розвитку і поступового вдосконалення законодавчої бази, починаючи від королівських асизів XII ст., «Великої Хартії вольностей» XIII ст. та скликання регулярного парламенту, що перебрав на себе функції Корони у XV–XVII ст. Усі ці обставини, на думку А. Тойнбі, дозволили Англії набагато раніше своїх сусідів розпочати жити справжнім національним життям на противагу феодальним традиціям континентальної Європи [6, с. 239].

Ще до буржуазної революції XVII ст. у Англії сформувалися необхідні і достатні умови ефективного застосування представницької демократії італійських міст-держав, які на цей час входили в період депресії через мілітарну неспроможність протистояти агресивним сусідам – Іспанії та Франції – що являли собою абсолютистські монархії.

Водночас А. Тойнбі застерігає від сліпого копіювання досвіду англійського парламентаризму, характерного для політико-правових учень XIX ст. Вражені «конституційним тріумфом», який у XVIII ст. забезпечив Англії надпотужний технологічно-економічний ривок, європейські мислителі вбачали у британському парламентаризмі універсальний інструментарій для розв'язання політичних недосконалостей державного будівництва інших країн.

Однак, на думку А. Тойнбі, парламентаризм є визначальною рисою лише західноєвропейської цивілізації і не властивий ні російській, ні Османській [6, с. 19], а, отже, перенесення цього досвіду на інший цивілізаційний ґрунт може не дати очікуваного результату.

Висновки. Аналіз державно-правової еволюції циклічного розвитку цивілізацій (суспільств) А. Тойнбі підкреслює, що одні суспільства не здатні ефективно реагувати на виклики і програють, а інші знаходять адекватні рішення та відповідають на виклик і успішно розвиваються й надалі. Незабаром деякі з цих рішень виявляються недосконалими за умов, що змінилися, тоді як інші демонструють життєздатність.

На нашу думку, інструментарій представницької демократії з його періодичними виборами різних рівнів такі виклики витримує уже понад триста років, постійно знаходячи шляхи удосконалення та відводячи загрози переродження під час кризових моментів. Утім не можна вважати цей механізм розбудови демократичного суспільства універсальним, а отже, завжди існує загроза втрати ним дієвого впливу на суспільний поступ, перетворення його на декорацію.

Такі приклади демонструє нам історія держави та права як європейського (тоталітарні СРСР, Німеччина, Італія), так й інших континентів (Куба, ряд країн Латинської Америки, Китай, Туреччина тощо).

Оцінюючи нинішню українську ситуацію як вирішення тойнбіанської парадигми «виклик – відповідь», можна зазначити, що ця проблема є не лише правовою, але й соціально-політичною і вимагає утворення комплексного захисного механізму функціонування «відкритого суспільства».

Авторам статті вбачається, що поєднання суто юридичних елементів (посилення контролю за дотриманням виборчого законодавства, підвищення незалежності судей у процесі прийняття рішень від політичного тиску з боку інших гілок влади) зі застосуванням політичних рішень (вибір найбільш оптимальної моделі виборів, розширення суспільного контролю за процесами прийняття рішень органами влади) з подальшою поточною працею над підняттям рівня правосвідомості українського суспільства та наполегливого формування професійності в управлінських процедурах повинно зрештою дати, хоч і не миттєвий, але позитивний результат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коллінгвуд Р.Дж. Ідея історії. Київ: Основи, 1996. 615 с.
2. Данілова Т., Юдіна В.А. Тойнбі та його універсалістське дослідження історії. *Traectoria Nauki=Path of Science*, 2018, Vol. 4, № 10, С. 4001–4007.
3. Ящук Т.І. Філософія історії. Київ: Либідь, 2004. 536 с.
4. Kumar K. The return of Civilization – and of Arnold Toynbee? *Comparative Studies in Society and History*. 2014. v. 56, № 4. P. 815–843.
5. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. У 2 т. Київ: Основи, 1995. Т. 2. 401 с.
6. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. У 2 т. Київ: Основи, 1995. Т. 1. 614 с.